

*Amil ƏSGƏROV*

## NAXÇIVANIN XALQ RƏQSLƏRİ MUSİQİŞÜNASLIQ TƏDQIQATLARINDA (1960-1970-cı illər)

**The title of article:** The Nakhchivan dance folklore in musicology researches (The 1960-1970<sup>th</sup> years)

### **Abstract**

*The article is about Azerbaijan dance folklore Yalli of Nakhchivan region. The musicology researches of Yalli are belonged to the 1960-1970<sup>th</sup> years. The famous ethnomusicologist Bayram Huseynli notated and classifcated the dances Yalli of Nakhchivan. In this article author explored music history and performance aspects of genre Yalli.*

**Key words:** *Nakhchivan music folklore, dance folklore Yalli, Bayram Huseynli, classification, performance*

**Askerov Amil Akbar oghlu** is the Deputy Dean of the Nakhchivan State University, faculty "Musical performance". In 2008 he defended the dissertation on competition of a scientific degree PhD by the topic "The opportunities and development of cultural environment of pupils of educational schools". Author of over 20 scientific articles, 1 monograph. Currently he is a doctoral student of the Nakhchivan State University.

Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvanın musiqi mədəniyyəti öz tarixi, mənəvi və bədii təcəssümünü, ilk növbədə, zəngin musiqi folklorunda tapır. Bu diyarın musiqi folkloru geniş janr tərkibinə, zəngin ənənələrə, ifadə vasitələrinə və ifaçılıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Naxçıvan musiqi folklorunun regional özünəməxsusluğu onun melodiya, məqam, forma, intonasiya, ritm səciyyəsinə və ifa tərzində də özünü göstərir.

Musiqi folklorunun bir növü də xalq rəqsləridir. Ən qədim tarixi dövrlərdən günümüzdə qədər yaşayan Naxçıvan xalq rəqsləri bu regionun spesifik musiqi üslubunu və ifaçılıq ənənələrinin özündə əks etdirir. Digər tərəfdən, xalq rəqsləri etnoqrafiya, mifologiya, xalq məişəti, əmək fəaliyyəti, həyat tərzi, bayramlar və mərasimlər ilə bağlı şəkildə yaranmış və yaşamışdır. Bu baxımdan, Naxçıvan xalq rəqsləri folklorşünasların, filoloqların, etnoqrafların, arxeoloqların diqqətini cəlb etmiş, bu zəngin irs haqqında müxtəlif məqalələr yazılmış, onların tarixi, etimologiyası, etnoqrafiyası, poetik mətni barədə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür.

Xalq rəqslərinin janr, ifaçılıq, ifadə vasitələri baxımdan ən qədim növlərindən biri də Yallı rəqsləridir. Əbəs deyil ki, əsrlər boyu Naxçıvan istər Qafqaz, istər Yaxın və Orta Şərq, istərsə də Avropa xalqları arasında «yallıların vətəni», «yallıların məskəni» kimi tanınmışdır. Belə demək olarsa, Yallı Naxçıvanın ənənəvi musiqi irsinin qədim mədəniyyət abidəsidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev hələ 1970-ci illərcə Naxçıvan yallılarını bundan sonra da qorumağı və yaşatmağı tövsiyə etmiş, bu folklor irsimizi «Naxçıvanın tacı» adlandırılmışdır. Azərbaycan musiqi tarixinə dair nəşrlərdə də Yallı rəqsinin qədimliyi qeyd olunmuş, bu folklor rəqsinin qədim mərasimlərlə bağlılığı bildirilmişdir. [4].

Naxçıvan yallıları diyarın tarixi, etnoqrafiyası, mərasimləri, mifoloji inancları, adət-ənənələri, ifaçılıq mədəniyyəti ilə sıx bağlı şəkildə təşəkkül tapmış və tarixi təkamül yolu keçmişdir. Yallı rəqslərinin Naxçıvanın müasir musiqi həyatında da yaşaması və ifa olunması, bu janrın musiqi tarixində əsaslı yer tutmasını bir daha təsdiq edir.

Naxçıvanın musiqi-ifaçılıq tarixinin tədqiq olunmasında Yallı rəqslərinin hərtərəfli və kompleks öyrənilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan yanaşdıqda, ilk növbədə, Naxçıvan yallılarının musiqişünaslıq tədqiqatları və öyrənilmə aspektləri nəzərdən keçirilməli, bu sahədə görülən işlər konkret olaraq müəyyənləşməlidir. Yalnız bundan sonra Yallı rəqslərinin ifaçılıq aspektlərinin tədqiqində qarşıda dayanan vəzifələr müəyyən olunmalıdır.

Naxçıvan ərazisində yayılmış xalq rəqsləri haqqında musiqişünaslıq elmi tərəfindən də bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlara, əsasən, Naxçıvan yallıları aiddir. Tədqiqatlarımız belə nəticəyə gətirir ki, Naxçıvanın Yallı rəqsləri musiqişünaslar tərəfindən iki istiqamətdə öyrənilmişdir:

1. Naxçıvan yallılarının toplanılması, nota yazılması və nəşr olunması;
2. Naxçıvan yallılarının musiqişünaslıq baxımdan araşdırılması və təhlili.

Naxçıvan yallıları haqqında ilk məqsədyönlü elmi-tədqiqat və dissertasiya işi görkəmli etnomusiqişünas-alim, professor Bayram Hüseyniyə məxsusdur. B.Hüseynli 1967-ci ildə «Azərbaycan xalq rəqs musiqisi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiyada yallı rəqslərinin tədqiqinə də geniş yer vermişdir.

B.Hüseynlinin xalq rəqsləri haqqında elmi məqalələrində də yallılar haqqında maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. «Azərbaycan xalq rəqslərinin klassifikasiyası» məqaləsində B.Hüseynli yallı rəqslərini «kütləvi rəqslər» növünə aid etmişdir. Müəllifin fikrincə kütləvi rəqslər mahnı-rəqs yaradıcılığının bir şaxəsini təşkil edir. «Kütləvi oyun, mahnı-rəqslərin bir çoxu xoreoqrafik hərəkətlərlə qəhrəmanlığı, mərdliyi, zəhməti, sevinci və s. təsvir edir.» [2, s.87].

Etnomusiqişünas-alim B.Hüseynlinin bu istiqamətdə daha bir araşdırması iki dəftərdən ibarət «Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları» məcmuəsidir. Birinci dəftər Yallı, ikinci dəftər Halay nümunələrinin not yazılarıdır.

«Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları» məcmuəsinin birinci dəftərinə 25 yallı nümunəsi daxildir. [1]. Bu məcmuəni Naxçıvan yallılarına ilk elmi- məqsədyönlü yanaşma adlandırmaq olar. Belə ki, Naxçıvan yallılarının ilk not yazıları məhz bu məcmuəyə daha ətraflı, daha çox daxil edilmişdir.

Məcmuənin giriş hissəsində müəllif tərəfindən Yallının Azərbaycanda yayılması haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir: «Kütləvi xalq rəqsi yallı Azərbaycanda, əsasən Nəraşen, Ordubad, Şahbuz, Laçın, Nuxa və Qazax rayonlarında hələ qədim zamanlardan geniş yayılmışdır. Bu rayonlarda elə bir toy və bayram olmamışdır ki, burada qocalardan tutmuş uşaqlara qədər dəstə tutub yallı getməsinlər.» [1, s.7].

Müəllifin «yallı» rəqsinin adına verdiyi açıqlama da maraqlıdır. Mübahisəli görünə bilər, onun fikrinə diqqət edək: «Yallı məfhumu Azərbaycan xalqının dilində çox qədim zamanlardan mövcuddur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində «yal» sözü bir neçə mənada işlənir. Bunlardan biri də dağlar, təpələrdir ki, Azərbaycan xalqı arasında onlara «yal» da deyilir. Zənnimizcə, «yallı» məfhumu da məhz bu mənadan doğmuşdur. Çünki yallı rəqsində əl-ələ verib oynayan adamlar bir növ çiyin-çiyinə durmuş dağları xatırladır. Heç də təsadüfi deyil ki, Kirovabad şəhərindən (Gəncə şəhərindən-M.Ə.) 30 km. cənubda, dağlıq yerdə sıra ilə düzülmüş sarı qayalıq «Sarı yal» adlanır. Deməli, cərgəyə düzülərək dəstə ilə ifa olunan kütləvi rəqslərdən birinə Azərbaycan xalqı hələ qədim zamanlardan «yallı» adı vermişdir. Çox vaxt xalq arasında bu rəqsə «el yallısı» da deyilir.» [1, s.8]

Bayram Hüseynli yallıların təsnifatını da vermişdir. Bu təsnifat indiyə qədər musiqişünaslar və folklorşünaslar tərəfindən istifadə edilən yeganə bölgüdür. Belə ki, B.Hüseynli yallıların təsnifatını iki aspektdə - xoreoqrafik məzmunları və musiqi müşayiəti əsasında aparmışdır. Onun yanaşmasına görə xoreoqrafik məzmun baxımından yallılar iki yerə bölünür. Bunlardan birincisi süjetli yallılardır ki, müəllif onları «oyun-yallı» adlandırır, onların xalq arasında «yallı-yallı» da adlanmasını qeyd edir. Bu növ yallılara «Köçəri», «Qaz-qazı», «Çöp-çöpü» rəqslərini misal göstərir.

Məcmuədə ikinci növ yallılar «rəqs-yallı» adlandırılır: «İkinci növ yallılar isə, müəyyən əhval-ruhiyyəni, xüsusən qəhrəmanlığı, gumrahlığı, gəncliyi və cəldliyi ümumi şəkildə tərənnüm edən rəqs-yallılardır. Bu yallılara «Dönə yallı» (N 1), «Siyəqutu» (N 5), «Tənzərə» (N 13), «Ürfanı» (N 16) və qalan yallılar daxildir.» [1, s.8]

Bayram Hüseynlinin Yallı ilə bağlı maraqlı doğuran fikirlərindən biri də musiqi müşayiəti məsələsidir ki, bu məsələ bilavasitə yallıların ifaçılıq xüsusiyyətinə aiddir. Belə ki, müəllif yallıları musiqi müşayiətinə görə iki yerə bölür:

1. Mahnı müşayiəti ilə ifa olunan yallılar;
2. Musiqi müşayiəti ilə ifa olunan yallılar. [1, s.8].

Daha sonra B.Hüseynli yallı müşayiətinin bu iki növünün maraqlı izahını verir. Elmi baxımdan bu maraqlı təsnifata münasibət bildirərkən, qeyd etmək istəyirik ki, bizim də yallıların müşayiətinə dair təsnifatımız vardır.

B.Hüseynlinin daha bir fikri yallı rəqslərinin tarixini və ifaçılığını əlaqəli öyrənmək baxımdan çox maraqlıdır. Onun fikrincə, yallılar «ritmli küy» ilə də müşayiət olunur. «Ritmli küylə müşayiət bir neçə növ olur Bura yallı gedərkən rəqqasların çəpik çalmasından, yanındakı rəqs yoldaşı ilə əl-ələ vurmasından, öz buduna vurmasından, ayaq döyməsindən, çirtmə çalmasından alınan ritmli küylər, yallıda istifadə olunan atributların (çomaq, çubuq, qamçı və sairə) zərbədən alınan ritmli küylər və eləcə də tamaşaçıların əl vurmasından, çirtmə çalmasından, ayaq döyməsindən alınan ritmli küylər daxildir.» [1, s.9].

Beləliklə, B.Hüseynlinin «ritmli küy» adlandırdığı müşayiətin aşağıdakı növləri vardır:

- Yallı gedənlərin çəpik və ya çirtmə çalması; rəqs yoldaşı ilə əl-ələ vurması; ayaq döyməsi;
- Tamaşaçıların çəpik və ya çirtmə çalması, ayaq döyməsi,
- Atributların (çomaq, çubuq, qamçı və sairə) zərb ilə vurulması.

Fikrimizcə, yallı rəqslərini müşayiət baxımından 5 növə bölmək mümkündür:

1. Oxuma ilə (vokal) ifa olunan yallı rəqsləri;
2. Çalğı alətləri ilə (instrumental) ifa olunan yallı rəqsləri;
3. Oxuma və çalğı ilə birlikdə (vokal-instrumental) ifa olunan yallı rəqsləri;
4. Əl çalmaq və ya çirtmə ilə (özünümüşayiət ilə) ifa olunan yallı rəqsləri.
5. Atributiv müşayiətlə ifa olunan yallı rəqsləri.

Müşayiət xüsusiyyətinə görə birinci qrupa daxil olan yallı rəqslərinə Naxçıvanda xalq arasında «dil yallı», «dil yallısı» da deyilir. İkinci (instrumental) müşayiət növünə aid olan yallılar istisna olmaqla, digər müşayiət növləri ilə ifa olunan yallılar «mahnı-rəqs» səciyyəsi daşıyır. Başqa sözlə, bu yallıları «mahnı-rəqs» və ya «mahnı rəqsləri» ümumi adı altında birləşdirmək

mümkündür. Çünki belə müşayiətlərə malik olan yallı nümunələri musiqi folklorunun iki janr xüsusiyyətini özündə birləşdirir: mahnı və rəqs. Bu baxımdan, B.Hüseynlinin «mahnı müşayiəti ilə ifa olunan yallılar» fikri də maraq doğurur. Belə ki, «mahnı-rəqs» kimi ifa olunan yallılara artıq mərasim sinkretizminin qədim nümunələri kimi yanaşılmasını təklif edirik.

Yallıların ifaçılıq aspektini araşdırdıqda, belə nəticəyə gəlirik ki, tarixi baxımdan ən qədim müşayiət forması əl çalmaq, çirtma çalmaq və atributlar ilə müşayiətdir. Belə ki, istər qədim mərasim mahnılarının və rəqslərinin, istərsə də yallıların ifası zamanı musiqi alətləri ilə müşayiət nisbətən sonrakı əsrlərin məhsuludur. Mərasim icrasında ən qədim müşayiətedici alət insan əlləri olmuşdur. Atributlarla müşayiət isə xalqın əmək məşğuliyyətinin və məişət həyatının təsiri ilə meydana gəlmişdir. Belə ki, musiqi folkloru xalqın mərasimlərilə, xalqın əmək fəaliyyəti, məişəti və həyat tərzilə bağlı şəkildə yaşamış və inkişaf etmişdir. Bu baxımdan yallıların ifasında çomaq, qamçı, çubuq, tas, küp, dolab kimi əmək və məişət vasitələrindən istifadə olunması yallıların tarixi qədimliyinə və etnomədəni mahiyyətinə dəlalət edir.

Bayram Hüseynlinin məcmuəsində yer alan Yallı nümunələri aşağıdakılardır: 1. Dönə yallı; 2. Hağışda; 3. Üçayaq yallı (Ordubad variantı); 4. Leninakanı; 5. Siyaqutu; 6. El yallısı (Ağdam variantı); 7. Köçəri; 8. Çınq-çınq; 9. Yeravanı; 10. İkiayaq yallı; 11. Üçayaq yallı (Noraşen variantı); 12. Qaladan qalaya; 13. Tənzərə (Ordubad variantı); 14. Tənzərə (Noraşen variantı); 15. Gopu; 16. Ürfanı; 17. Qaleyi; 18. Ləyli xanı; 19. Hoynare; 20. Güleynare; 21. Nənükə; 22. Qaz-qazı (Oyun-yallı); 23. Kürdün ağırı; 24. Çöp-çöpü; 25. Ciran-ciran.

Bu nümunələrdən «El yallısı» (Ağdam variantı), «Üçayaq yallı» (Noraşen variantı), «Tənzərə» (Noraşen variantı) yallıları istisna olmaqla, digər nümunələr məhz Naxçıvan ərazisində ifa olunan yallılardır. Qeyd edək ki, Azərbaycanın bölgələrində Yallı rəqsləri ad, melodiya, ifa variantları ilə geniş yayılmışlar. Variantlılıq Yallı rəqslərinin əsas yaşama və yayılma xüsusiyyətlərindən biridir. Bu baxımdan, Naxçıvan yallılarının istər Naxçıvan ərazisində, istərsə də Azərbaycanın digər bölgələrində variantlı şəkildə mövcud olması elmi baxımdan maraq doğurur. Belə ki, bu variantlılıq Yallı rəqslərinin ifaçılıq, melodiya, ad baxımından müxtəlif və zəngin olduğunu təsdiqləyən faktlardan biridir. Digər tərəfdən, Yallı rəqslərinin variantlılığı onların Naxçıvanda yayılan Yallı nümunələrinin etnomusiqi xəritəsini və dialekt növlərini müəyyən etməyə əsas verir.

Bayram Hüseynlinin bu məcmuəsi Yallı rəqslərinin, musiqi folklorunun tədqiqatçıları üçün bu gün də nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Məcmuəyə daxil olan Yallı nümunələrinin ifaçılıq təhlili müasir musiqişünaslıq elminin qarşısında dayanan vəzifələrdən biridir. Müəllifin bu yallılar haqqında fikir və məlumatlarını yüksək qiymətləndirərək, qeyd edirik ki, bu nümunələrin ifaçılıq aspekti kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. Belə ki, Yallı sinkretik mədəniyyətdir,

buna görə də, bir çox ifaçılıq komponentlərini – təfsir, üslub, melodiya, intonasiya, məqam, ritm, söz, müşaiyət - özündə ayrılmaz vəhdət şəklində ehtiva edir.

İkincisi, Yallı rəqlərinin tarixi-mədəni kökləri məhz Azərbaycan mərasim mədəniyyətinə daxildir. Yallıların mərasim mədəniyyətindən ayrı öyrənilməsini elmi-metodoloji baxımdan mühüm və düzgün yanaşma hesab edirik. Yallı-mərasim əlaqələrinin isə bir çox istiqəmətləri vardır: Yallı və mifologiya; Yallı və dünyagörüşü; Yallı və etnomədəni sistem; Yallı və musiqi təfəkkürü; Yallı və ifaçılıq.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, B.Hüseynlinin «Azərbaycan xalq rəqs melodiyları» məcmuəsinə daxil olan Yallı nümunələrinin tədqiq və təhlilinə müasir musiqişünaslığın yeni yanaşma metodologiyasını vacib hesab edirik.

### **Ədəbiyyat:**

1. Hüseynli B.X. Azərbaycan xalq rəqs melodiyları. I dəftər. - B., Azərnəşr, 1965. - 42 s.
2. Hüseynli B.X. Azərbaycan xalq rəqs musiqisinin klassifikasiyası. //Azərbaycan incəsənəti. XII buraxılış. - B., Azərb.SSR EA-nın nəşriyyatı, 1968. - s. 67-93.
3. Гусейнли Б.Х. Азербайджанская народная танцевальная музыка: Автореф. дис... канд.искусств. - Б., 1966. - 24 с. [Gusejnli B.H. Azerbajdzhanskaja narodnaja tanceval'naja muzyka: Avtoref. dis... kand.iskusst. - B., 1966. - 24 s.]
4. История азербайджанской музыки. Учебник. - Б., Maarif, 1992. - 335 с. [Istoriya azerbajdzhanskoj muzyki. Uchebnik. - B.,Maarif, 1992. - 335 s.]